

University of
Sistan and Baluchestan

Similarities and Disparities between Morality and Mysticism in Aḥyā-yi Culm and Rasālah-yi Qushayrīyyah

Nafise Aghakhani¹ | Taghi Egieh³ | Jafar Shanazari²

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran.

E-mail: nafiseaghakhani@gmail.com

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: t.egieh@ltr.ui.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: jshanazari@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 8 April 2024 Received in revised form: 14 May 2024 Accepted: 30 May 2024 Published online: 23 June 2024</p> <p>Keywords: Ethics, Mysticism, Ethical virtues, Aḥyā-yi Culm al-Din, Rasālah-yi Qushayrīyyah</p>	<p>Objective: The book <i>Risala Qashiriyya</i> by Abdul Karim Hawazen Qashiri and the book <i>Ihya Ulum al-Din</i> Imam Muhammad Ghazali are two well-known works in the science of mysticism and ethics. The treatise of <i>Qashiriyya</i> is one of the most important books of mysticism, and the <i>ehia Ulum al-Din</i> is considered one of the first works in the field of ethics. The authors of these works have explained and described moral-mystical issues according to their approach to mysticism and ethics. This issue can be clearly understood by comparing the text of these two books and the definitions they provide of moral virtues and vices.</p> <p>Methods: In this research, we try to compare and analyze the descriptions of these two writers on topics such as the human soul, the goodness of nature, envy, repentance and satisfaction, patience, and the similarities and differences in their attitudes with the method of library study and in a comparative-descriptive manner. to show that it arose from their belonging to the two approaches of mysticism and ethics.</p> <p>Results: The ultimate goal in these sciences is one of the most important aspects of their similarities and differences. In the science of ethics, man has a self that possesses powers, which by creating a balance between powers, moves away from moral vices and approaches moral virtues, but a mystic in the science of mysticism, with the annihilation of the self and the acquisition of true knowledge, is connected to mystical intuition and the beloved connection of the real hand. Another difference is the building blocks and the domain of these two sciences, the viewpoint of mystics in moral issues is more discussed and investigated about man and God. But in ethics, there are no discussions between God and the description of moral human characteristics in relation to other creatures and the system of existence. The third difference is related to their approach; Qushiri mostly refers to the epistemological aspect of moral issues and its importance in the relationship between the servant and God, but Ghazali explains the basics of his moral issues with theoretical sciences and the basics of ontology in philosophy.</p>
<p>Cite this article: Aghakhani, N. Shanazari, J. & Egieh, T. (2024). Similarities and Disparities between Morality and Mysticism in Aḥyā-yi Culm and Rasālah-yi Qushayrīyyah. <i>Studies in Comparative Religion and Mysticism</i>, 8 (1), 303-324. DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48452.1182</p>	
<p> © The Author(s). Publisher: University of Sistan and Baluchestan DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48452.1182</p>	

Conclusions: The results of the research show that although ethics and mysticism both seek to educate the human soul and avoid vices and acquire moral virtues, but in cases such as the ultimate goal, the method of analyzing problems, the building blocks of these sciences, the perspective and approach The general rule over them, the way of analyzing issues, and topics such as the human soul and imitating the leader and guide are different from each other.

Extended abstract:

Ethics means the knowledge of good and bad human nature and the science that shows the way to achieve good and desirable traits and behavior as well as ugliness and avoidance of bad mental traits, and like mystical knowledge, it seeks to educate the human soul.) The discussion of human soul, vices and Moral virtues and self-cultivation are important and fundamental issues in both these sciences. . These topics are explained and analyzed extensively and in detail both in moral books and in mystical books, and the many similarities that exist in these analyzes have caused these sciences to have no precise demarcation in the mind and sometimes they are considered the same. This is while both ethics and mysticism present parallel and sometimes different approaches regarding anthropological, epistemological and teleological foundations in different centuries of their formation and evolution. Researchers in the field of ethics and mysticism look at issues with two different approaches in explaining and explaining the foundations of their sciences, and the difference in the approaches of these sciences in issues such as the goal and end, the attitude of the elders of these sciences to ethical-mystical issues, their method and profession in explaining and analyzing The topic, the building blocks of these sciences, etc. can be clearly compared and investigated. The discussion of the separation and differentiation of these sciences from each other is one of the issues that have not been discussed much, and we will address it in this research.

In this research, we intend to examine the differences and similarities between the two sciences of ethics and mysticism by choosing the book "Risalah Qashiriyyah" as one of the advanced sources in mysticism and the book "Ahya Ulum al-Din " as one of the first written works in the field of ethics. For this purpose, we have tried to examine and compare the common moral concepts in these two books, and show the difference in the approach and attitude of the two authors to moral-mystical issues, which arises from the belonging of each of them to the two sciences of ethics and mysticism. The main goal of this research is to explain how the difference in approach of two authors leads to their different definitions and analyzes of ethical issues. Based on the common moral issues in these two books, while examining and comparing the views of the two authors regarding issues such as self-obedience, envy, good character, the perfect human being, repentance and contentment, patience, etc., the differences and similarities between ethics and mysticism We analyze in these two sources.

The importance and necessity of this research is due to the fact that it can be compared-descriptively and with the method of library study and digging in the text of the two books of Ahya Alum al-Din and Risalah Qashiriyyah, the difference in the views of the scholars of ethics and mysticism in the discussion plan such as the ultimate goal of these sciences, their building blocks, the subject He compared and explained the basics of both sciences, the topic of imitating the leader, the order and sequence of topics, the method of discussion, etc. The difference and similarity of sciences such as ethics and mysticism can be criticized and evaluated from several major

perspectives. First is the ultimate goal in these sciences, which is one of the most important aspects of their similarities and differences. In the science of ethics, man has a soul that possesses powers, which, by creating a balance between powers, moves away from moral vices and approaches moral virtues, and ultimately this virtuous man achieves the desired happiness and perfection of mankind. At the same time, the science of mysticism seeks the path of mysticism and the training of the seeker in the light of the guidance of the old man, so that he can attain mystical intuition and true beloved connection through the destruction of the self and the acquisition of true knowledge. Another issue is the building blocks and the realm of these two sciences, the viewpoint of mystics in moral issues is mostly about man and God, and most issues are often discussed and investigated in the relationship between man and himself or man and God. The basis of knowledge in mysticism, especially practical mysticism, is formed based on the two pillars of God and man, and knowledge is achieved when the mystic correctly recognizes the position of man and God and finds out how the two are related. In mysticism, unlike ethics, only the individual dimension of man is often mentioned, and the social dimension of his existence is rarely mentioned.

While in moral systems, the discussions between man and God are not exclusive, and the description and interpretation of this moral attribute is also examined in relation to other creatures and the system of existence.

The third difference can be considered related to their approach and views; In his analysis, Qashiri mostly refers to the epistemological aspect of moral issues and its importance and position in the relationship between the servant and God, and his opinions, like other mystics, are expressed in line with the subject of divine knowledge and the creation of God's names and attributes. According to their belief, the goal of the seeker's conduct is to reach the status of a perfect human being, who attains the meeting of God by annihilating his soul. This is while Ghazali clarifies the foundations of his moral discussions with theoretical sciences and the foundations of ontology in philosophy. Following the philosophers and scholars of Islamic ethics, he brings up the discussion of moral virtues with the issue of moderation of forces, which is one of the most important moral theories. According to them, morality is a point of moderation between the power of reason and the perfection of wisdom, as well as moderation between the power of anger and lust, and the obedience of these powers to rational standards and Shari'a rulings.

Another aspect of distinguishing the science of ethics from mysticism is the discussion of leader and guide during the path of perfection and achieving the goals of these sciences. The perfect human being is one of the most important topics raised in the opinions of mystics and especially the intellectual system of the likes of Ibn Arabi and their followers. In mysticism and the way of life, the existence and having a guide and imitating this perfect human being is necessary and necessary, but in moral texts, the existence and necessity of a teacher and a priest, although it is better, but it is not necessary and necessary. Morality and the acquisition of good character do not refer to elders and guides.

The discussion of order and sequence in the explanation and description of good and desirable traits is also one of the notable cases in these two books. Since some moral virtues are expressed as a state or a mystical position in the course and conduct, therefore, they are mentioned in a certain order and sequence in the mystical texts and in Qashiri's words, but we do not see this case in the moral texts. In the science of ethics, the acquisition of moral virtues is not based on the attribute or

the moral basis before itself, and each of the moral commands can be implemented and acted on its own and independently without observing a specific order and progression. The final similarity and difference in the way of expression and analysis of issues by Qushiri and Ghazali should be known, and this can be considered related to the difference in the discussion method of these sciences. Both scientists cling to the book and tradition in their debates, and in their words, transferable sciences have a special place, and this is their common point in the way they analyze issues, but in the next order, the professions of the two are separated. So that in mysticism, the way to achieve divine truth and knowledge is discovery and inner intuition and occult inspirations, but in ethics, it clarifies moral issues by resorting to the topics of ontology, theology, and jurisprudence, and by using the method of reasoning and rational and philosophical arguments. Formation

In the end, it can be concluded that in mysticism, epistemology based on mystical ontology is the basis and basis, therefore the practical and gradual course leads to the perfection of mystical degrees and authorities, but the science of ethics often focuses on behavioral dos and don'ts. It is based on religious teachings and human and rational values.

وجود تشابه و تمایز اخلاق و عرفان با رویکرد به احیاء العلوم و رساله قشریه

نفیسه آقاخانی^۱ | تقی اژه ای^۲ | جعفر شاه نظری^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: nafiseaghakhani@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: t.ejieh@ltr.ui.ac.ir

۳. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: jshanazari@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	کتاب رساله قشریه اثر عبدالکریم هوازن قشیری و کتاب احیاء علوم الدین امام محمد غزالی دو اثر شناخته شده در علم عرفان و اخلاق هستند. رساله قشریه یکی از امهات کتب عرفان و احیاء علوم الدین یکی از نخستین آثار در زمینه اخلاق است. صاحبان این آثار با توجه به رویکردی که در عرفان و اخلاق دارند به تبیین و تشریح مسائل اخلاقی-عرفانی پرداخته‌اند. این موضوع را با مقایسه متن این دو کتاب و تعاریفی که از فضایل و رذایل اخلاقی ارائه می‌دهند به وضوح می‌توان دریافت. در این پژوهش می‌کوشیم تا با روش مطالعه کتابخانه‌ای و به صورت تطبیقی-توصیفی، وصف و شرح این دو نویسنده از مباحثی چون نفس آدمی، حُسن خلق، حسد، توبه و رضا، صبر را مقایسه و بررسی کرده و وجوه تشابه و تمایز نگرش آن دو را که برخاسته از تعلق آنان به دو رویکرد عرفان و اخلاق است نشان دهیم. نتایج حاصل از پژوهش بیانگر آن است که اگرچه اخلاق و عرفان هر دو در پی تربیت نفوس انسانی و دوری از رذایل و کسب فضایل اخلاقی هستند، اما در مواردی چون هدف غایی و نهایی، شیوه تحلیل مسائل، ارکان سازنده این علوم، دیدگاه و رویکرد کلی حاکم بر آن‌ها، شیوه تحلیل مسائل، و مباحثی چون نفس آدمی و اقتدا به پیشوا و راهنما از یکدیگر متمایزند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۰	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۲/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۴/۵	
واژه‌های کلیدی:	
اخلاق، عرفان، فضایل اخلاقی، احیاء علوم الدین، رساله قشریه.	

استناد: آقاخانی، نفیسه؛ اژه ای، تقی؛ و شاه نظری، جعفر (۱۴۰۳). وجوه تشابه و تمایز اخلاق و عرفان با رویکرد به احیاء العلوم و رساله قشریه. مطالعات

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48452.1182>

ادیان و عرفان تطبیقی، ۸ (۱)، ۳۰۳-۳۲۴.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

اخلاق به معنای دانش نیک و بد خوی انسان و علمی است که شیوه دستیابی به صفات و رفتار خوب و پسندیده و همچنین زشتی و دوری از صفات نفسانی بد و ناپسند را نشان می‌دهد و همچون معرفت عرفانی به دنبال تربیت نفوس انسانی است. شناخت حیات ابدی و سعادت سرمدی در انسان موقوف است به دفع اخلاق ذمیمه و اوصاف رذیله و کسب صفات قدسیه و ملکات نفسانی که این هدف حاصل نمی‌شود جز با شناخت این خصایص اخلاقی و دانستن معالجت آن‌ها در تهذیب اخلاق. (نراقی، ۱۳۹۲: ۳۰) بحث نفس انسان، رذایل و فضایل اخلاقی و تزکیه و تهذیب نفس از مسائل مهم و اساسی در این هر دو علم است. این مباحث به‌طور مبسوط و مفصل هم در کتب اخلاقی و هم در کتب عرفانی تبیین و تحلیل می‌شوند و شباهت‌های بسیاری که در این تحلیل‌ها وجود دارد سبب شده تا این علوم در اذهان مرزبندی دقیقی نداشته و بعضاً یکسان پنداشته شوند. این در حالی است که هم اخلاق و هم عرفان در سده‌های مختلف شکل‌گیری و تکامل خود، رویکردهای موازی و بعضاً متفاوتی در باب مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناسی و غایت‌شناختی ارائه می‌دهند. پژوهشگران حوزه اخلاق و عرفان، در تبیین و تشریح مبانی علوم خود با دو رویکرد متفاوت به مسائل می‌نگرند و تفاوت و تمایز رویکردهای این علوم در مسائلی چون هدف و غایت، نگرش بزرگان این دانش‌ها به مسائل اخلاقی-عرفانی، شیوه و مسلک آن‌ها در تبیین و تحلیل موضوع، ارکان سازنده این علوم و ... به وضوح قابل مقایسه و بررسی است. بحث تفکیک و تمایز این علوم از یکدیگر از جمله موضوع‌هایی است که کمتر بدان پرداخته شده است و ما در این پژوهش بدان خواهیم پرداخت.

پیشینه پژوهش:

موضوع مقایسه علم اخلاق و عرفان به‌طور مختصر و جسته و گریخته در کتب عرفانی، اخلاقی و حکمی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در کتاب «آشنایی با علوم اسلامی (بخش عرفان)» از مرتضی مطهری، تحلیلی جزئی و مستقل در این باب ارائه شده است. از میان پژوهش‌های علمی در این زمینه مقاله «نسبت علم اخلاق با علم عرفان» از ابن‌علی و دیگران (۱۳۹۷) تا حدودی موضوع اخلاق کاربردی را با عرفان صدرایی مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. بحث بررسی اخلاق به‌صورت مستقل در کتاب «احیاء علوم الدین غزالی» نیز در پژوهش‌های چندی تبیین و تحلیل شده است. در این مورد، نزدیک‌ترین آثار به موضوع این تحقیق مقاله‌هایی تحت عنوان «اخلاق دینی-عرفانی در

احیاء علوم الدین و المحجبه البیضاء» از علی اصغر حلبی (۱۳۹۸) و «کیمیای اخلاق غزالی» از شهین اعوانی (۱۳۸۸) است که در هر کدام متناسب با موضوع پژوهش خود تحلیل‌هایی در باب این اثر غزالی ارائه داده‌اند. آثاری که هر کدام اهدافی متفاوت از اهداف پژوهش مورد نظر ما را دنبال می‌کنند. با جست‌وجویی که درباره موضوع مفاهیم اخلاقی در رساله قشیریه داشته‌ایم پژوهشی مشابه یا نزدیک به این موضوع تا کنون صورت نگرفته است.

۱- چارچوب نظری:

در این پژوهش در نظر داریم با انتخاب کتاب «رساله قشیریه» به عنوان یکی از منابع متقدم در عرفان و کتاب «احیاء علوم الدین» به عنوان یکی از نخستین آثار مدون در زمینه اخلاق به بررسی تفاوت‌ها و تشابه‌های دو علم اخلاق و عرفان بپردازیم. بدین منظور کوشیده‌ایم ضمن بررسی و مقایسه مفاهیم مشترک اخلاقی در این دو کتاب، تفاوت رویکرد و نگرش دو نویسنده به مسائل اخلاقی- عرفانی را که برخاسته از تعلق هر یک از ایشان به دو علم اخلاق و عرفان است نشان دهیم. هدف اصلی در این پژوهش تبیین این موضوع است که چگونه تفاوت رویکرد دو نویسنده منجر به تعاریف و تحلیل‌های مختلف ایشان از مسائل اخلاق می‌گردد. با مینا قرار دادن مباحث اخلاقی مشترک در این دو کتاب ضمن بررسی و مقایسه آرای دو نویسنده نسبت به مسائلی چون متابعت نفس، حسد، حسن خلق، انسان کامل، توبه و رضا، صبر و... وجوه تمایز و تشابه علم اخلاق و عرفان را در این دو منبع تحلیل می‌کنیم. اهمیت و ضرورت این پژوهش از آن جهت است که می‌توان به صورت تطبیقی- توصیفی و با روش مطالعه کتابخانه‌ای و کندوکاو در متن دو کتاب احیاء علوم الدین و رساله قشیریه تفاوت دیدگاه علمای اخلاق و عرفان را در طرح مباحثی چون غایت‌نهایی این علوم، ارکان سازنده آن‌ها، موضوع اساسی هر دو علم، موضوع اقتدا به پیشوا، ترتیب و توالی مباحث، روش بحث و ... باهم مقایسه و تبیین کرد.

۲- رساله قشیریه و احیاء العلوم:

کتاب "رساله قشیریه" اثری عرفانی متعلق به قرن پنجم هجری و نوشته امام عبدالکریم بن هوازن قشیری (۳۷۶-۵۴۶ ه.ق) است. این کتاب یکی از مهم‌ترین منابع عرفانی سده‌های نخستین هجری در باب مبانی عرفان و تصوف و همچنین منبعی جامع در بیان عقاید صوفیان است. رساله قشیریه شامل دو فصل عمده و پنجاه و چهار باب است که قشیری در آن به تبیین و تحلیل الفاظ و

اصطلاحات سیر و سلوک عرفانی پرداخته است. شرح بسیاری از رذایل و فضایل اخلاقی و اهمیت آن‌ها در مسیر سیر و سلوک عرفانی را می‌توان در این کتاب یافت. در ابواب دیگر قشیری احوال مشایخ صوفیه، اصطلاحات و تعبیرات آنان، حالات و مقامات عرفانی، آداب و مسائل اخلاقی را شرح داده است.

کتاب "احیاء علوم‌الدین" یکی از مهم‌ترین آثار ابوحامد محمد غزالی است که در قرن پنجم و با محتوایی عرفانی، دینی و اخلاقی به زبان عربی نوشته شده است. در باب اهمیت این کتاب آمده است که اگر همه کتاب‌های عالم اسلام از بین می‌رفت و تنها احیاء علوم‌العلوم باقی می‌ماند، با وجود این کتاب گویی چیزی از دست نرفته بود. (پورجوادی، ۱۳۷۹، ص ۵۲-۹۴) این کتاب در چهار قسمت عبادات، عادات، مهلکات و منجیات نگاشته شده است که هر کدام شامل ده بخش است. در قسمت سوم غزالی به تبیین رذایل اخلاق و در قسمت چهارم به شرح فضایل اخلاقی می‌پردازد. زرین‌کوب معتقد است در هیچ یک از متفکران اسلامی به اندازه غزالی تا این حد، فکر مستقل و بدیع و شگرف راجع به مسائل اخلاقی نمی‌توان یافت. (زرین‌کوب، ۱۳۵۳، ص ۱۸۷) از احیاء علوم‌الدین تلخیصی به دست خود مصنف نوشته شده است که یکی از مهم‌ترین متون تعلیمی و ادبی در باب تعلیم دینی و اخلاقی و عرفانی است.

غزالی اجتناب و دوری از رذایل اخلاقی مانند خودپسندی، ریا و طلب جاه، آفت‌های زبان، غضب و حقد و... که انسان را به حیات دنیوی مشغول می‌سازد در ربع مهلکات از کتاب خود به تفصیل ارائه می‌دهد و پس از آن با توسل به علمی چون فلسفه، فقه و علوم شرعی راه‌های کنترل و رفع این رذایل را تبیین می‌کند. سپس برای دست‌یابی به فضائل اخلاقی مانند: زهد، توبه، شکر، خوف و رجا، مطیع ساختن نفس، صدق و اخلاص، توکل و امثال آن، ربع چهارم از کتابش را به منجیات اختصاص می‌دهد و راه وصول و متصف شدن به این فضایل را نشان می‌دهد. تفاوت دیدگاه بزرگانی چون قشیری و غزالی در دو حوزه اخلاق و عرفان را می‌توان با مقایسه آرای ایشان در دو اثر رساله قشیری و احیاء علوم‌الدین به راحتی دریافت و تبیین و تشریح کرد که در ادامه بدان می‌پردازیم.

۳- وجوه تشابه و تمایز عرفان و اخلاق:

تفاوت و تشابه علمی چون اخلاق و عرفان را از چند منظر عمده می‌توان مورد نقد و ارزیابی قرار داد. برای نیل بدین مقصود ابتدا چند مفهوم اخلاقی مشترک در کلام قشیری و غزالی را انتخاب

کرده و سپس ابعاد مختلف این مقایسه را در ضمن تبیین و تحلیل های ایشان از این مفاهیم بدست خواهیم داد که عبارتند از:

۳-۱- هدف و غایت در عرفان و اخلاق

یکی از مهم ترین وجوه تشابه و تمایز علم اخلاق با عرفان، در غایت و هدف است. علم اخلاق مانند معرفت عرفانی به دنبال تربیت و تزکیه نفوس انسانی است. آموزه های عرفانی و اخلاقی هر دو به منظور تصفیه و پالایش گفتار و رفتار انسان ها از هرگونه رذایل و صفات مذموم و ناپسند در ادیان توحیدی شکل گرفته اند. اگرچه هر دو علم، سعی در پرورش و تربیت انسان و تهذیب نفوس دارند و از این منظر به یکدیگر نزدیک و شبیه هستند اما از طرفی تفاوت هایی نیز با هم دارند. غایت نهایی در علم اخلاق، نفس انسان و تقویت و پرورش آن برای صدور افعال زیبا و محمود و دوری از رفتار قبیح و مذموم است تا آدمی در سرحد سیر کمال خود به سعادت و رستگاری دست یابد. (طوسی، ۱۳۶۰: ۵۸) انسان در علم اخلاق دارای نفسی صاحب قواست که با ایجاد اعتدال بین قوا از رذایل اخلاقی دور و به فضایل اخلاقی نزدیک می شود و در نهایت این انسان فضیلت مند به سعادت و کمال مطلوب بشر دست می یابد. علم اخلاق «مجموعه اصول معیاری (سنجشی) است که شایسته است رفتار بشری به مقتضیات آن صورت بگیرد؛ به عبارت دیگر اصول اخلاقی راه رفتار پسندیده و انگیزه های آن را بیان می کند.» (مغنیه، ۱۳۶۶، ص. ۱۵) این در حالی است که علم عرفان به دنبال سیر و سلوک عرفانی و تربیت سالک در پرتو راهنمایی پیر است تا با فنای نفس و کسب معرفت حقیقی به شهود عرفانی و وصال محبوب حقیقی دست یابد. عرفان به معنی «اجرای یک برنامه دقیق و پرمشقت جهت گذشتن از مراحل و منازل و رسیدن به مقامات و احوالی در راه دست یافتن به آگاهی عرفانی و نیل به توحید و فنا که از آن به طریقت تعبیر می شود.» (پثربی، ۱۳۹۹، ص. ۳۸-۵۳) اگرچه نفس انسان محور اصلی در موضوع و غایت هر دو علم است ولی رویکرد بزرگان این علوم به موضوع نفس متفاوت است، این مطلب را می توان در ذیل بحث مشترک قشیری و غزالی در باب متابعت نفس مشاهده کرد. قشیری عارف در کلام خود تاکید فراوانی بر نفس و بحث ریاضت و فنای نفس به عنوان غایت سیر و سلوک دارد، از نظر او مراد از نفس آن است «که معلول بود از اوصاف بنده و نکوهیده بود از افعال و اخلاق او، پس معلولات از اوصاف بنده بر دو گونه بود یکی کسب او بود چون معصیت و مخالفت و دوم خوبیهای دنی که اندر نفس خویش نکوهیده است چون

بنده معالجت کند و مجاهدت نماید آن اخلاق دنی و نکوهیده از وی دور شود در مستمر عادت. «(قشیری، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۲) قشیری معتقد است که نفس چیزی لطیف است در قالب تن که آن محلّ خوی‌های ناپسندیده است و سپس بیان می‌کند قسم اول از احکام نفس که از آن نهی کرده‌اند اخلاق نکوهیده و رذایلی چون کبر، خشم، حسد، کینه و خوی بد و... است. وی معالجت این رذایل اخلاقی را از طریق ترک نفس و کسر آن به‌وسیله مجاهدت، گرسنگی و تشنگی کشیدن، سفر و دیگر کارهایی می‌داند که بنده به آن ترک نفس می‌گوید. (قشیری، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۲) از نظر قشیری نفس بزرگترین حجاب میان بنده و خداوند است و مخالفت و فنای آن سرّ همه عبادت‌هاست. قشیری ضمن اشاره به دو رکن اساسی عرفان یعنی انسان و خدا، بیان می‌کند که متابعت نفس همچون حجابی در برابر کشف و شهود انوار عالم غیب و مسیر سیر و سلوک سالک به‌سوی حق تعالی قرار دارد که مانع از دریافت انوار ربانی می‌گردد و سالک می‌بایست در سیر درجات کمال خود به فنای این نفس برسد. (قشیری، ۱۳۸۳، ص. ص. ۲۲۶-۲۲۷)

این درحالی است که نگاه بزرگان اخلاق چون محمد غزالی به موضوع نفس با عرفان تفاوت دارد و هدف از نفی رذایل و کسب فضایل اخلاقی، تقویت و کمال این نفس است. غزالی در تبیین نظریه اخلاقی خود اینچنین می‌نویسد که «سالک می‌باید با تأنی و ثبات قدم و طی حیاتی پاراسیانه نفس را به کمال رساند، تا چنان شود که به معرفت حق و از آنجا به حب خداوند نایل گردد که بالاترین نعمت و خیرا علی در این جهان است.» (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۳، ص. ۱۱۷) در علم اخلاق، کیفیت به‌کارگیری ویژگی‌ها و قوای درونی انسان برای دوری از رذایل اخلاقی و کسب صفات و رفتارهای پسندیده اخلاق به‌منظور رسیدن به درجه کمال و سعادت بشری مطرح می‌شود. انسان در سیر مراتب رشد و تعالی خود با تمسک به راهبردهای اخلاقی، به پرورش و کمال نفس خود نزدیک می‌شود. البته بدیهی است که علم اخلاق چون می‌تواند به برطرف شدن رذایل اخلاقی که همچون حجاب‌هایی در برابر چشم دل هستند کمک کند، یکی از پایه‌های مسیر عرفان و مقدمات آن است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ص. ۲۷)

۳-۲- ارکان و قلمرو عرفان و اخلاق:

در ذیل موضوع حسد در این دو کتاب می‌توان به وجه تمایز دیگری از این دو علم پی برد. دیدگاه عرفا در مسائل اخلاقی بیشتر درباب انسان و خداست و اغلب در ارتباط انسان با خود و یا انسان با

خدا بحث و بررسی می‌شوند. مبنای معرفت در عرفان به‌ویژه در بخش عرفان عملی، براساس دو رکن خدا و انسان شکل می‌گیرد و معرفت زمانی حاصل می‌شود که عارف به‌درستی جایگاه انسان و خدا را بشناسد و نحوه ارتباط این دو را دریابد. درجه کمال نیز منوط به میزان معرفتی است که سالک در مسیر سیر و سلوک عرفانی خود حاصل می‌کند. جایگاهی که انسان در آن قرار دارد مبدأ و مقام نخست این سفر روحانی و حضرت دوست مقصد این سیر و سلوک خوانده می‌شود. (میرباقری فرد، ۱۳۹۱، ص. ۷۴) در عرفان و به‌ویژه کلام قشیری برخلاف اخلاق غالباً تنها به بعد فردی انسان اشاره می‌شود و از بعد اجتماعی او کمتر سخن به میان می‌آید. این موضوع را می‌توان در تحلیل‌های متفاوت این دو نویسنده از رذیله اخلاقی حسد به خوبی نشان داد. تفسیر قشیری درباره حسد بیشتر ناظر بر ارتباط دوگانه انسان و خداوند و معرفتی است که در این بین برای سالک حاصل می‌شود. در رساله قشیریہ آمده است که «حاسد با خدای تعالی ستیزه کند از آنک بقضای خدای رضا ندهد و گفته‌اند حاسد هرگز مهتر نشود. و اندرین معنی قول خدای تعالی است «قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ» خدا فواحش را حرام کرد ظاهر و باطن، فاحشه باطن حسد است.» (قشیری، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۱) قشیری معتقد است که حسد احساس ناخرسندی و نارضایتی بنده از قضای خداوند است و درتعریف خود هیچ اشاره‌ای به جهان هستی و سایر مخلوقات ندارد. وی حسد را برخاسته از بطن و دل آدمی می‌داند و با ارائه تجارب شهودی دیگر بزرگان عرفان درباب آن می‌کوشد تا زشتی و ناپسندی این رذیلت اخلاقی را در مراحل تهذیب نفس نشان دهد.

اما در نظام‌های اخلاقی انحصار مسائل بین انسان و خدا وجود ندارد و شرح و تفسیر این صفت اخلاقی در ارتباط با سایر مخلوقات و نظام هستی نیز بررسی می‌شود. در علم اخلاق رابطه انسان با توجه به طرف ارتباط گوناگون است و مشتمل بر حوزه‌های مختلفی خواهد بود مانند اخلاق بندگی، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی و اخلاق زیست محیطی. (علیزاده، ۱۳۸۹، ص. ۲۲) در علم اخلاق از دو بعد فردی و اجتماعی انسان سخن گفته می‌شود که در اخلاق فردی فضایل و رذایلی که در محدوده روابط فرد با خود و یا فرد با خدا مورد مطالعه قرار می‌گیرد و در بعد اجتماعی مجموعه فضایل و رذایل آدمی در روابط اجتماعی فرد و چگونگی تعامل او با دیگران بررسی می‌شود. (کلانتری، ص. ۵۲) در احیاء علوم الدین، دیدگاه غزالی به رذیلتی چون حسد برخاسته از نوع نگرش اخلاقی او به مسائل است. وی ظهور صفتی چون حسد را نه تنها در ارتباط انسان با خداوند، بلکه ناشی از انعام حق تعالی

برای سایر بندگان و مردمان می‌داند و از رکن سومی چون مخلوقات هستی در این میان سخن می‌راند. در این کتاب دربارهٔ ردیلت اخلاقی حسد آمده است که حسد جز بر نعمت نباشد و هنگامی که خداوند بنده‌ای از بندگان خود را نعمتی دهد آدمی را در آن دو حال باشد: «یکی آنکه آن نعمت را کراهت داری و خواهی که از آن کس زایل شود و این حالت حسد نام برده شود. پس حدّ حسد، کراهت نعمت و حب زوال اوست بر منعم علیه. دوم نه زوال آن خواهی، و نه وجود و نه دوام آن کراهت داری، لیکن آرزو بری که نفس تو را مثل آن باشد، و این را غبطت خوانند.» (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۳، ص ۳۹۰) غزالی دلیل تحریم و ناپسندی حسد را اینگونه بیان می‌کند که «حسد کراهیت و ناپسندیدن قضای خدای است در تفضیل بعضی از بندگان خود بر بعضی، و در آن هیچ عذری و رخصتی نیست و کدام معصیت زیادت از آنکه راحت مسلمانی را کراهیت داری بی آنکه تو را در آن مضرتی باشد؟» (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۳، ص ۳۹۰) وی مراتب حسد و اسباب آن را یک به یک شرح می‌دهد و سپس احکام آن را بدین صورت بیان می‌دارد که حسد در همهٔ حال‌ها حرام است مگر اینکه در نعمتی که فاسقی یا کافری یابد و او بدان استعانت نماید بر برانگیختن فتنه و رنجاندن خلق و افساد ذات البین بیان می‌کند. غزالی برخلاف قشیری تنها سعی در تبیین و تعریف ردیلت حسد در ارتباط انسان با خدا ندارد بلکه می‌کوشد تا با ذکر سایرین و دیگر بندگان، بعد اجتماعی آن تشریح کند و این موضوع در اکثر تحلیل‌های غزالی از مبانی اخلاق او وجود دارد که ابعاد اجتماعی آن ردیله یا فضیلت اخلاقی نیز تبیین و تشریح می‌گردد.

۳-۳- وجود شناسی و معرفت شناسی در عرفان و اخلاق:

قشیری و غزالی در تعاریف و تفاسیر خود از رداییل و فضایل اخلاقی دو دیدگاه متفاوت را مدنظر دارند، قشیری به مسائل اخلاقی از منظر معرفت‌شناسی و غزالی از بُعد وجودشناسی می‌نگرند، از این رو روح کلی حاکم بر این علوم با یکدیگر متفاوت است. در تعاریف عرفان آمده است که عرفان و تصوف عبارت است از: «معرفت اسماء و صفات و افعال و آثار الهی به اندازه استعداد قابل از طریق علم حضوری، مکاشفه و شهود و دریافت لطایف حقیقت و صور آن، بلکه علم به تحقق آنها و شناخت و سیر در صور حقایق.» (دهباشی و میرباقری، ۱۳۹۴، ص ۱۴) قشیری در تحلیل‌های خود بیشتر به جنبهٔ معرفت‌شناسانه مسائل اخلاقی و اهمیت و جایگاه آن در ارتباط میان بنده و خداوند اشاره می‌کند و آرای او همچو دیگر عرفا، همسو با موضوع معرفت الهی و تخلق به اسما و صفات خداوند

بیان می‌شود. به عقیده ایشان منتهای سلوک سالک رسیدن به مقام انسان کامل است که با فنای خود به دیدار خداوند نائل می‌شود. انسان کامل، انسانی متخلق به فضایل نیکو و اخلاق الهی است که او را علت غایی خلقت و سبب بقای عالم می‌دانند، علم او در شریعت، طریقت و حقیقت قطعیت یافته و به تعبیری اقوال نیک، افعال نیک و اخلاق نیک در او به بالاترین درجه کمال رسیده است. (ابن عربی، ج ۱، ص. ۵۴) قشیری در باب سی و ششم از رساله خود در تبیین و تشریح حُسن خُلق بیان می‌کند که خوی نیکو داشتن فاضلترین هنرها برای بنده است که در نهایت گوهر هر انسانی را پدیدار می‌سازد و این اخلاق نیکوست که آدمی را میان مردمان مشهور می‌سازد. (قشیری، ۱۳۸۳، ص. ۳۸۹) و پیامبر اکرم (ص) در نهایت خلق عظیم و معرفت الهی است، زیرا که کردار او از کونین گذشته است. در ادامه نیز بیان می‌کند که خلق آن است که هرچه از جفای خلقان همه را پذیرا باشی و به قضای حق گردن نهی و هیچ ناشکیبایی و بی‌آرامی در این راه از خود نشان ندهی. و با آنچه که برای تو ناخوشایند و مکروه است مدارا کنی. (قشیری، ۱۳۸۳، ص. ۳۸۹). این درحالی است که غزالی مبانی مباحث اخلاقی خود را با علوم نظری و مبانی وجودشناسی در فلسفه روشن می‌سازد. غزالی به تبعیت از فیلسوفان و علمای اخلاق اسلامی بحث فضایل اخلاقی را با موضوع اعتدال قوا که یکی از نظریه‌های مهم اخلاقی است مطرح می‌کند. این نظریه برخاسته از آرای افلاطون و ارسطو در علم اخلاق است که بعدها توسط علمای مسلمان در حوزه اخلاق نیز دنبال شد. در این نظریه شرط اساسی برای تحقق فضایل اخلاقی در انسان دوری از افراط و تفریط و به اعتدال رسیدن وجود و قوای شهوی و غضبی و تبعیت آن دو از قوه عقلی در اعمال و خواسته‌ها و رفتارهای انسان است. (اترک، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۶) غزالی به پیروی از علمای اخلاق معتقد است که حُسن اخلاق نقطه اعتدالی است مابین قوه عقل و کمال حکمت و همچنین اعتدال بین قوه غضب و شهوت و فرمانبرداری کردن این قوا از موازین عقلی و احکام شرعی. (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۳، ص. ۱۱۳) از نظر او این نفس چهاررکن اصلی دارد و آن عبارت است قوت علم، قوت خشم، قوت شهوت، قوت عدل و مادامی که این چهار رکن استوار پذیرد و معتدل و متناسب شود صورت باطن نیکو و خوشخویی حاصل می‌گردد. (غزالی، ۱۳۶۱، ج ۶، ص. ۲) وی پس از بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون این چهارخصلت به بحث انسان فضیلت‌مند می‌پردازد و بیان می‌کند که «به کمال اعتدال در این چهارخصلت جز

پیغامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم نرسیده است و مردمان پس از وی در نزدیکی بدو و دوری از او متفاوتند.» (غزالی، ۱۳۶۱، ج ۶، ص ۱۱۷)

۳-۴- بحث اقتدا به پیشوا در عرفان و اخلاق:

یکی دیگر از وجوه تمایز در علم اخلاق با عرفان، بحث پیشوا و راهنما در طی مسیر کمال و دستیابی به اهداف این علوم است. انسان کامل یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح شده در آرای عرفا و به ویژه نظام فکری امثال ابن عربی و پیروان آنهاست. انسان کامل انسانی متخلق به فضایل نیکو و اخلاق الهی است و در متون عرفانی از او با عنوان‌های دیگری چون کون جامع، قطب عالم، جام جهان‌نما و... نیز تعبیر می‌شود. این اصطلاحی عرفانی است درباره کسی که مظهر تام و کامل اسما و صفات الهی و آیینۀ تمام‌نمای خداوند در جهان هستی است. (ابن عربی، ج ۱، ص ۸-۱۰)

در عرفان و مسیر سیر و سلوک، وجود و داشتن راهنما و اقتدا به این انسان کامل ضروری و لازم است. همانگونه که حافظ سفارس می‌کند که قطع این مرحله بی هم‌رهی خضر مکن. پیر، راهنما و مرشدی است که با دستگیری و راهنمایی سالک، او را قدم به قدم در طریق سلوک پیش می‌برد و با تربیت معنوی و اصلاح معایب نفسانی وی، او را به سرمنزل مقصود می‌رساند. قشیری در ابتدای رسالۀ خود بحثی مفصل در باب ذکر اولیا و مشایخ عرفان دارد و اشاره می‌کند که «خداوند سبحانه این طایفه را گزیدگان اولیاء خویش کرد. و فضل ایشان پیدا گردانید بر جمله بندگان خویش پس از رسولان و انبیا ... و مخصوص گردانید ایشانرا بپیدا کردن انوار خویش بر ایشان ... و توفیق داد ایشانرا بقیام آداب بندگی و حاضر گردانید بمجاری احکام خداوند... و پیران کی این طریقت را دانستند... اندکی اند برنایان که بسیرت و طریقت ایشان اقتداء کنند.» (قشیری، ص ۱۰-۱۱) ولی در متون اخلاقی وجود و لزوم استاد و پیر اگرچه بهتر است ولی ضروری و بایسته نیست لذا می‌بینیم که غزالی در متخلق شدن انسان به فضایل اخلاقی و کسب حُسن خلق اشاره‌ای به پیر و راهنما نمی‌کند. از نظر غزالی این حُسن خلق از دو وجه برای آدمی حاصل می‌شود: اول با مدد جود الهی و کمال فطرت آدمی زاد و دیگری کسب فضایل اخلاقی و صفات پسندیده از طریق مجاهدت نفس و ریاضت و ادا داشتن نفس به انجام کارهایی که مقتضی آن صفات و اخلاق نیکوست. (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۳، ص ۵۰) و در جایی دیگر بیان می‌کند که راه دستیابی به فضایل اخلاقی و رسیدن به این سرمنزل هستی در سه چیز است: «گاهی به طبع و آفرینش باشد، و گاهی به اعتیاد کردن بر کارهای خوب، و گاهی به

مشاهدت و مصاحبت بر کسانی که کارهای نیک می‌کنند و ایشان قرینان خیر و برادران صلاح باشند.» و بیان می‌کند که کسی که این سه جهت در او به حق و درستی باشد و به طبع و عادت و تعلم صاحب اخلاق پسندیده و نیکو گردد پس او در غایت فضیلت است. (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۳، ص. ۱۲۷) غزالی تنها در ذیل بحث خود از اعتدال قوا در وجود آدمی، از انسان کامل و متخلق به صفات الهی سخن به میان می‌آورد و وجود پیامبر اکرم (ص) را به عنوان سرحد کمال اخلاقی و اعتدال قوا معرفی می‌کند که قبلاً از آن سخن گفتیم.

۳-۵- ترتیب و توالی در عرفان و اخلاق:

یکی دیگر از وجوه تفاوت رویکرد قشیری و غزالی به فضایل و رذایل اخلاقی، بحث ترتیب و توالی است که در صفات نیک و پسندیده در این دو کتاب مطرح می‌شود. از آنجایی که برخی از فضایل اخلاقی به عنوان حال و یا مقام عرفانی در سیر و سلوک تبیین و تشریح می‌شوند، لذا با ترتیب خاصی در کلام قشیری مطرح می‌گردد. عرفان نقطه آغاز و پایان مشخصی دارد و در این بین منازل و مراحل به ترتیب مشخص توسط سالک پیموده می‌شود که اتصاف و وصول به هریک منوط به طی مرحله قبل است. شاید همین ویژگی عرفان است که سبب می‌شود بزرگانی چون مطهری در تبیین تفاوت اخلاق با عرفان، از ایستایی و سکون اخلاق و پویایی و تحرک عرفان سخن می‌گویند. در عرفان سخن از مبدأ و نقطه شروعی است که سالک از آنجا سفر خود را آغاز می‌کند و منازلی که می‌پیماید و مقصدی که بدان می‌رسد، ولی در اخلاق صرفاً سخن از اعتدال قوای نفس و پاک شدن از رذائل و آراستگی به فضائل است. (مطهری، ۱۳۷۷، ص. ۸۶) برای مثال قشیری در باب رضا بیان می‌کند که این خصیصه میان خراسانیان و عراقیان محل اختلاف است که از احوال است یا از مقامات و سپس اشاره می‌کند نزد خراسانیان از مقامات است و این نهایت توکل است و تا بنده به مقام توکل نرسیده باشد به رضا دست نمی‌یابد. (قشیری، ۱۳۸۳، ص. ۲۹۷) و یا در جایی دیگر درباره توبه اشاره می‌کند که «توبه اول منزلیست از منزلها این راه و اول مقامی است از مقامهای جویندگان» (همان: ۱۳۶) البته قشیری نسبت به سایر شاعران و نویسندگان حوزه عرفان و تصوف چندان خود را ملزم به رعایت این ترتیب در کتاب خود نمی‌داند. در متون عرفانی و در اینجا کتاب قشیری در ذیل بحث و بررسی فضایل اخلاقی گاه از ترتیب و نظم خاصی صحبت می‌شود که این مورد را در متون اخلاقی نمی‌بینیم. در علم اخلاق، کسب فضایل اخلاقی مترتب بر طی صفت یا مبنای اخلاقی پیش از خود نیست و

هریک از دستوره‌های اخلاقی به تنهایی و به‌طور مستقل و بدون رعایت ترتیب و تدریج مشخصی قابل اجرا و عمل است. در بخش مهملات و منجیات کتاب غزالی، اکثر ردایل و به‌ویژه فضایل اخلاقی بدون ترتیب رعایت شده در کتب عرفانی می‌بینیم زیرا غزالی این صفات را بیشتر از منظر اخلاقی مورد بررسی و تحلیل خود قرار می‌دهد نه جنبه عرفانی و وصف حالات و مقامات آن‌ها. اگرچه غزالی در برخی موارد تفسیرهایی اخلاقی-عرفانی ارائه می‌دهد و به جایگاه برخی از این فضایل اشاره می‌کند اما وجه غالب در اکثر تحلیل‌های او از این صفات جانب اخلاقی و فلسفی این مسائل است. لذا ما می‌بینیم در تبیین و تشریح توبه، اشاره او به جایگاه توبه در عرفان بسیار مختصر و در حد دو ترکیب وصفی «آغاز طریق سالکان» و «اول قدم مریدان» است و در ادامه به جنبه اخلاقی آن می‌پردازد. غزالی در کتاب خود توبه را اینگونه وصف می‌کند که توبه آغاز طریق سالکان، سرمایه رستگاران، اول قدم مریدان و کلید استقامت طالبان است و اینچنین می‌آورد که: «بدان که توبه عبارت است از معنی که از سه کار مرتب انتظام پذیرد» علم و حال و فعل» پس علم اول است و حال دوم و فعل سوم. و اول موجب دوم است، و دوم موجب سوم است؛ ایجابی که مقتضی اطراد سنت الهی است، در ملک و ملکوت... علم شناختن آنست که زیان گناه بزرگ است، و او حجاب است میان بنده و کل محبوبات او...» (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۴، ص. ۱۳) و در ادامه تعریف خود می‌آورد: «پس علم و پشیمانی و قصدی که متعلق باشد به ترک در حال و مستقبل و تلافی ماضی، سه معنی است که به ترتیب حاصل شود و نام توبه بر مجموع آن اطلاق کنند.» (غزالی، ۱۳۵۷، ج ۴، ص. ۱۵)

۳-۶- روش تحلیل مسائل در عرفان و اخلاق:

همانطور که گفتیم در هر دو علم اخلاق و عرفان سخن از دوری از ردایل و تلاش برای کسب فضایل اخلاقی است و هم قشیری و هم غزالی به تبیین و تشریح صفات و فضایل اخلاقی می‌پردازند. اما روش و شیوه بیان و تحلیل ایشان از مسائل نیز با هم تفاوت دارد و این را می‌توان مربوط به تفاوت روش بحث این علوم دانست. اگرچه هر دو علم در بحث‌های خود به کتاب و سنت تمسک می‌جویند و این موضوع وجه اشتراک آن‌ها در شیوه تحلیل مسائل است ولی در روش این دو از هم جدا می‌شود. به طوری که در عرفان راه دستیابی به حقیقت و معرفت الهی، کشف و شهود درونی و الهامات غیبی است و اخلاق از استدلال و برهان‌های عقلی و فلسفی بهره می‌جوید. عارف و صوفی واقعی بدون سیر و سلوک در شریعت و آشنایی با کتاب و سنت و شرع و علوم وابسته بدان به منزل مقصود نمی‌رسد.

رسد و بی نیاز از شریعت و علوم ظاهری در طی مقامات و مراتب سیر و سلوک باطنی نیست. (دهباشی و میرباقری، ۱۳۹۴، ص. ۵) لذا در تعریف و تفسیرهای قشیری از فضایل و رذایل می‌بینیم که او با ذکر آیات و احادیث هر موضوع اخلاقی را ابتدا در قرآن و روایات مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد و سپس به نقل تجارب شهودی مشایخ و بزرگان عرفان می‌پردازد و در خلال این مباحث عقاید و آرای خود را نیز با توسل و تمسک به کتاب و سنت و طریقه عرفا بیان می‌کند. در عرفان و آرای قشیری بیشتر ابعاد معرفت‌شناسانه مسائل اخلاقی و جایگاه آن‌ها در سیر و سلوک سالک مورد نظر است. برای مثال وصف قشیری از فضیلت اخلاقی صبر بسیار ساده و سطحی و بیشتر آمیخته با نقل قول از آیات و احادیث و روایات و اشعار عربی درباره صبر تحلیل و تفسیر می‌شود. تنها اشاره قشیری به این مفهوم آن است که: «صبر اندر اول کار باید چون خشم گیرد یا مصیبتی رسد یا مکروهی، بصر استقبال آن باز شود. (بدانچه فراینده رسد بحکم خدای تعالی و او را در آن رنج بود)» (قشیری، ص. ۲۷۸) سپس به بیان اقسام صبر می‌پردازد که اکثر آن‌ها نیز ناظر به ارتباط صرف انسان با خداست: «صبر را اقسام است، صبری بود بکسب بنده و صبری بود نه بکسب بنده، صبر کسبی بردو قسم است، صبری بود بدانچه خدای عزوجل فرموده است و صبری بود بدانچه نهی کرده است اما آن صبر که کسبی نیست بنده را صبر او بود بر مقامات آنچه بدو رسد از حکم حق سبحانه و تعالی که او را در آن رنجی رسد و غیظی نبود.» (همان) از نظر قشیری کسب فضیلت صبر منوط به خواست و سعی و تلاش فردی بنده است.

این در حالی است که در علم اخلاق بزرگانی چون غزالی علاوه بر توسل به کتاب و سنت و علوم نقلی، با بهره‌جویی از عقل و منطق و استدلال لزوم اتصاف به رفتارهای نیک و پسندیده را بیان می‌کنند. غزالی همچون سایر علمای اخلاق می‌کوشد تا با بهره‌گیری از اصول فلسفه، کلام و احکام اسلامی به تبیین و تشریح رذایل و فضایل اخلاقی بپردازد لذا در اکثر تعاریف و تفاسیر وی سخنش رنگ و بوی فقهی و فلسفی می‌یابد و در بعدی وسیع‌تر از عرفا تبیین می‌گردد.

در نگاه غزالی صبردارای مقام و جایگاهی بس والاتر از تعریف قشیری است، غزالی صبر را به‌همراه توبه، فقر، زهد چهار رکن اصلی اخلاق در سیر کمال انسانی می‌داند و در آغاز بایی که بدان پرداخته است صبر را نیمی از ایمان معرفی می‌کند و اینچنین می‌آورد: «بدان که ایمان دو نیمه است یک نیمه صبر و یک نیمه شکر، چنانکه آثار بدان وارد است و اخبار بر آن شاهد... پس نادانستن حقیقت صبر و

شکر نادانستن هردو نیمه ایمان است.» (غزالی، ج ۴، ص. ۱۶۸) غزالی سپس به بررسی فضیلت صبر در آیات و احادیث و اخبار بزرگان می‌پردازد و سخن خود را همچون قشیری با علوم نقلی در این زمینه محکم‌تر بیان می‌دارد. اما در شطر دوم سخن خود، این فضیلت را علمی‌تر و استدلالی‌تر تعریف می‌کند: «صبر مقامی است از مقامات دین و منزلی از منازل سالکان. و همه مقامات دین جز به سه کار انتظام نپذیرد: معارف، و احوال و اعمال. پس معارف اصول است، و احوال نتیجه آن و اعمال ثمره احوال... و صبر تمام نشود مگر به معرفتی سابق و به‌حالتی قایم که صبر علی‌التحقیق عبارتی است از آن، و به عملی که چون ثمره‌ای باشد که از آن صادر گردد.» (غزالی، ج ۴، ص. ۱۷۲) غزالی می‌کوشد تا با ایجاد پیوند میان سخن خود با علمی چون فلسفه و کلام، سخنش را علمی‌تر و مستدل‌تر سازد لذا به تبیین تمایز بین انسان و حیوان و فرشتگان می‌پردازد و از دو باعث و انگیزه دین و شهوت نام می‌برد که در وجود آدمی نهفته است و همواره او را به سمت جنبه حیوانی یا روحانی می‌کشاند. او بیان می‌کند که اگر آدمی در ترک افعالی که به سمت آن گرایش دارد ثبات ورزد، حاصلش ایجاد حالتی در اوست که صبر نامیده می‌شود. «پس ترک کارهای مشتبه‌ی عملی است که از حالی زاید که آن را صبر خوانند، و آن ثبات باعث دین است در مقابله باعث شهوت، و ثبات باعث دین حالی است که از دانستن عداوت شهوت و ضدیت آن، اسباب سعادت را در دنیا و آخرت زاید.» (غزالی، ج ۴، ص. ۱۷۴) و سپس احکام آن را بیان می‌کند که این مقاومت خاصیت آدمیان است و بر کودکان و دیوانگان چیزی ننویسند و ...

غزالی صبر را بردو نوع می‌داند: اول کشیدن مشقت برتن که خود شامل کارهای گران چون برخی عبادات کردن و یا رنجوری عظیم و جراحت هایل دین است و نوع دوم صبر نفسی است از آنچه مشتبه‌ی طبع و مقتضی هوی است. از طرف دیگر صبر را دارای مراتب می‌داند که آدمی بسته به ایمان و یقینی که در دل دارد در مقام صبر قوت‌ضعف دارد. (غزالی، ج ۴، ص. ۱۸۳) درجایی دیگر غزالی صبر را با امری فراتر از ارتباط انسان و خداوند توصیف کرده و می‌گوید که کمال صبر، پوشیدن بیماری و درویشی و دیگر مصیبت‌هایی است که در جهان هستی به وی می‌رسد و به نوعی تعریف خود را به بعد هستی‌شناسی آن پیوند می‌زند. (غزالی، ج ۴، ص. ۲۰۲) همانطور که مشاهده می‌کنیم نگاه عرفایی چون غزالی نسبت به فضایل اخلاقی چون صبر، پیچیده‌تر و دارای قلمروی وسیع‌تر و عمیق‌تر از نگاه عارفانی چون قشیری است.

نتیجه گیری

کتاب رساله قشیری از عبدالکریم هوازن قشیری و کتاب احیاء علوم الدین از امام محمد غزالی دو اثر شناخته شده در علم عرفان و اخلاق هستند که اولی یکی از امهات کتب عرفان و دومی یکی از نخستین آثار در زمینه اخلاق است. صاحبان این آثار با توجه به رویکردی که در این علوم دارند به تبیین و تشریح مسائل اخلاقی-عرفانی پرداخته‌اند. این موضوع را با مقایسه متن این دو کتاب و تعاریفی که از فضایل و رذایل اخلاقی ارائه می‌دهند به وضوح می‌توان دریافت. بررسی و مقایسه مفاهیم مشترک اخلاقی در این دو کتاب، تفاوت رویکرد و نگرش دو نویسنده به مسائل اخلاقی-عرفانی را که برخاسته از تعلق هریک از ایشان به دو علم اخلاق و عرفان است نشان می‌دهد.

تفاوت و تشابه علمی چون اخلاق و عرفان را از چند منظر عمده می‌توان مورد نقد و ارزیابی قرار داد. نخست هدف و غایت نهایی در این علوم است که یکی از مهم‌ترین وجوه تشابه و تمایز آن‌ها است. اگرچه علم اخلاق مانند معرفت عرفانی به دنبال تربیت و تزکیه نفوس انسانی است و آموزه‌های عرفانی و اخلاقی هردو به منظور تصفیه و پالایش گفتار و رفتار انسان‌ها از هرگونه رذایل و صفات مذموم و ناپسند در ادیان توحیدی شکل گرفته‌اند و هر دو علم سعی در پرورش و تربیت انسان و تهذیب نفوس دارند اما تفاوت‌هایی نیز در این بین وجود دارند.

انسان در علم اخلاق دارای نفسی صاحب قواست که با ایجاد اعتدال بین قوا از رذایل اخلاقی دور و به فضایل اخلاقی نزدیک می‌شود و در نهایت این انسان فضیلت‌مند به سعادت و کمال مطلوب بشر دست می‌یابد. این در حالی است که علم عرفان به دنبال سیر و سلوک عرفانی و تربیت سالک در پرتو راهنمایی پیر است تا با فنای نفس و کسب معرفت حقیقی به شهود عرفانی و وصال محبوب حقیقی دست یابد.

نفس انسان محور اصلی در موضوع و غایت هردو علم است ولی رویکرد بزرگان این علوم به موضوع نفس متفاوت است، قشیری در کلام خود تاکید فراوانی بر نفس و بحث ریاضت و فنای نفس به عنوان غایت سیر و سلوک دارد و به عقیده او نفس بزرگترین حجاب میان بنده و خداوند است که باید در جهت کسر و فنای او کوشید و مخالفت و فنای آن سر همه عبادت‌هاست. این در حالی است که در نگاه بزرگان اخلاق چون محمد غزالی، هدف از نفی رذایل و کسب فضایل اخلاقی، تقویت با صفات پسندیده و کمال رساندن این نفس است.

موضوع دیگر ارکان سازنده و قلمرو این دو علوم است، دیدگاه عرفا در مسائل اخلاقی بیشتر درباب انسان و خداست و اکثر مسائل اغلب در ارتباط انسان با خود و یا انسان با خدا بحث و بررسی می‌شوند. مبنای معرفت در عرفان به‌ویژه عرفان عملی، براساس دو رکن خدا و انسان شکل می‌گیرد و معرفت زمانی حاصل می‌شود که عارف به‌درستی جایگاه انسان و خدا را بشناسد و نحوه ارتباط این دو را دریابد. در عرفان برخلاف اخلاق غالباً تنها به بعد فردی انسان اشاره می‌شود و از بعد اجتماعی وجود او کمتر سخن به میان می‌آید. این موضوع را در تحلیل‌های متفاوت این دو نویسنده از رذیله اخلاقی حسد به خوبی می‌توان دریافت. تفسیر قشیری درباره حسد بیشتر ناظر بر ارتباط دوگانه انسان و خداوند و معرفتی است که در این بین برای سالک حاصل می‌شود.

درحالی‌که در نظام‌های اخلاقی مباحث بین انسان و خدا منحصر نیست و شرح و تفسیر این صفت اخلاقی در ارتباط با سایر مخلوقات و نظام هستی نیز بررسی می‌شود. در احیاء علوم الدین و دیدگاه غزالی ظهور صفتی چون حسد را نه تنها در ارتباط انسان با خداوند، بلکه ناشی از انعام حق تعالی برای سایر بندگان و مردمان می‌داند و از رکن سومی چون مخلوقات هستی در این میان سخن می‌راند. وی برخلاف قشیری تنها سعی در تبیین و تعریف رذیلت حسد در ارتباط انسان با خدا ندارد بلکه می‌کوشد تا با ذکر سایر دیگر بندگان، بعد اجتماعی آن تشریح را کند و این موضوع در اکثر تحلیل‌های غزالی از مبانی اخلاق وجود دارد.

تفاوت سوم را می‌توان مربوط به رویکرد و دیدگاه‌های ایشان دانست؛ قشیری در تحلیل‌های خود بیشتر به جنبه معرفت‌شناسانه مسائل اخلاقی و اهمیت و جایگاه آن در ارتباط میان بنده و خداوند اشاره می‌کند و آرای او همچو دیگر عرفا، همسو با موضوع معرفت الهی و تخلق به اسما و صفات خداوند بیان می‌شود. به عقیده ایشان منتهای سلوک رسیدن به مقام انسان کامل است که با فنای نفس خود به دیدار خداوند نائل می‌شود. این درحالی است که غزالی مبنای مباحث اخلاقی خود را با علوم نظری و مبانی وجودشناسی در فلسفه روشن می‌سازد. وی به تبعیت از فیلسوفان و علمای اخلاق اسلامی بحث فضایل اخلاقی را با موضوع اعتدال قوا که یکی از نظریه‌های مهم اخلاقی است مطرح می‌کند. در آرای ایشان حُسن اخلاق نقطه اعتدالی است مابین قوه عقل و کمال حکمت و همچنین اعتدال بین قوه غضب و شهوت و فرمانبرداری کردن این قوا از موازین عقلی و احکام شرعی. یکی دیگر از وجوه تمایز علم اخلاق با عرفان، بحث پیشوا و راهنما در طی مسیر کمال و دستیابی به اهداف این علوم است. انسان کامل یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح شده در آرای عرفا و به ویژه نظام فکری امثال ابن عربی و پیروان آنهاست. در عرفان و مسیر سیر و سلوک، وجود و داشتن راهنما و اقتدا به این انسان کامل ضروری و لازم است ولی در متون اخلاقی وجود و لزوم استاد و پیر اگرچه

بہتر است ولی ضروری و بایسته نیست لذا می‌بینیم که غزالی در متخلق شدن انسان به فضایل اخلاقی و کسب حُسن خلق اشاره‌ای به پیر و راهنما نمی‌کند.

بحث ترتیب و توالی در تبیین و تشریح صفات نیک و پسندیده نیز از موارد قابل توجه در این دو کتاب است. از آنجایی که برخی از فضایل اخلاقی به‌عنوان حال و یا مقام عرفانی در سیر و سلوک بیان می‌شوند، لذا با ترتیب و توالی خاصی در متون عرفانی و در کلام قشیری مطرح می‌گردد اما این مورد را در متون اخلاقی نمی‌بینیم. در علم اخلاق، کسب فضایل اخلاقی مترتب بر طی صفت یا مبنای اخلاقی پیش از خود نیست و هریک از دستوره‌های اخلاقی به تنهایی و به‌طور مستقل و بدون رعایت ترتیب و تدریج مشخصی قابل اجرا و عمل است.

وجه تشابه و تمایز آخر را در روش و شیوه بیان و تحلیل قشیری و غزالی از مسائل باید دانست و این را می‌توان مربوط به تفاوت روش بحث این علوم دانست. هر دو دانشمند در بحث‌های خود به کتاب و سنت تمسک می‌جویند و در کلامشان علوم نقلی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و این موضوع وجه اشتراک آن‌ها در شیوه تحلیل مسائل است ولی در مرتبه بعد، مسلک این دو از هم جدا می‌شود. به طوری که در عرفان راه دستیابی به حقیقت و معرفت الهی، کشف و شهود درونی و الهامات غیبی است ولی در اخلاق با توسل به مباحث وجودشناسی و کلام و فقه و با استفاده از روش استدلال و برهان‌های عقلی و فلسفی مسائل اخلاقی را روشن می‌سازند. غزالی علاوه بر توسل به کتاب و سنت و علوم نقلی، با بهره‌جویی از عقل و منطق و استدلال لزوم اتصاف به رفتارهای نیک و پسندیده را بیان می‌کند لذا در اکثر تعاریف و تفاسیر وی سخنش رنگ و بوی فقهی و فلسفی می‌یابد.

در پایان می‌توان به این مطلب دست یافت که در عرفان بعد معرفت شناسی مبتنی بر وجود شناسی عرفانی، اساس و پایه است از این رو سیر و سلوک عملی و تدریجی موجب کمال درجات و مقامات عرفانی است اما علم اخلاق اغلب بر بایدها و نبایدهای رفتاری بر اساس آموزه‌های دینی و ارزش‌های انسانی و عقلانی استوار است.

منابع

ابن عربی، محیی‌الدین (۱۴۱۰ق). *الانسان الکامل*، (به کوشش محمود غراب). دمشق.
 اترک، حسین (۱۳۹۳). «سیر تطور نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی»، نشریه پژوهش‌های فلسفی
 دانشگاه تبریز، سال ۸، شماره ۱۴، ص ۱۳۱-۱۴۷.

اعوانی، شهین (۱۳۸۸). «کیمیای اخلاق غزالی»، مجله جاویدان خرد، بهار ۸۸، شماره ۲، ص ۵-۲۳.

حلبی، علی اصغر و دیگران (۱۳۹۸). «اخلاق دینی-عرفانی در احیاء علوم الدین و المحجبه البيضاء فیض کاشانی»، مجله عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)، دوره ۱۵، شماره ۶۰، ص ص ۱۵۱-۱۷۳. پورجوادی، نصرالله (۱۳۷۹). *غزالی و مآخذ صوفیانه او*، مجله معارف، دوره هفدهم، شماره ۳، ص ص ۹۴-۵۲.

دهباشی، مهدی و میرباقری فرد، علی اصغر (۱۳۹۴). *تاریخ تصوف*، تهران، انتشارات سمت. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۳). *فرار از مدرسه؛ درباره زندگی و اندیشه ابوحامد غزالی*، تهران، انجمن آثار ملی.

طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۶۸). *اخلاق ناصری*، (تصحیح مجتبی مینوی). تهران، خوارزمی. علیزاده، مهدی (۱۳۸۹). *اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)*، قم، دفتر نشر معارف. غزالی، محمد (۱۳۵۷). *احیاء علوم الدین (ربع مهلکات)*، جلد سوم، (ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم). تهران، علمی و فرهنگی.

غزالی، محمد (۱۳۵۷). *احیاء علوم الدین (ربع منجیات)*، جلد چهارم، (ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم). تهران، علمی و فرهنگی.

غزالی، محمد (۱۳۶۱). *کیمیای سعادت*، (تصحیح حسین خدیوچم). تهران، علمی و فرهنگی. قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۳۸۳). *رساله قشیری*، (ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر). تهران، علمی و فرهنگی.

کلانتری، علی اکبر (۱۳۸۵). *اخلاق زندگی*، قم، نشر معارف. مسکویه، ابوعلی (۱۳۹۴). *تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق*، (ترجمه صلاح الدین سلجوقی). تهران، عرفان.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). *آشنایی با علوم اسلامی (کلام، عرفان، حکمت عملی)*. تهران، انتشارات صدرا. مغنیه، محمد جواد (۱۳۶۶). *فلسفه اخلاق در اسلام*، تهران، انتشارات بدر.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). *اخلاق در قرآن*، قم، مدرسه امام علی (ع). میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۹۱). «*عرفان عملی یا نظری یا سنت اول و دوم عرفانی*»، مجله پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال ۶، شماره ۲.

نراقی، ملا احمد (۱۳۹۲). *معراج السعاده*، تصحیح موسوی کلانتری، تهران، نشر پیام آزادی. یثربی، یحیی (۱۳۹۹). *عرفان نظری (تحقیقی درسیرتکامل و اصول و مسائل تصوف)*، تهران، بوستان کتاب.